

УДК 316.334.56

І.П. Шепеленко

СУЧАСНИЙ МЕГАПОЛІС ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті розглядаються основні напрямки дослідження сучасного мегаполіса, що репрезентовані в західних та вітчизняних соціологічних теоріях та соціальних практиках. Акцент робиться на сучасних дослідженнях соціальної структури мегаполісу, соціокультурної динаміки і мобільності, тенденцій розвитку сучасного мегаполісу.

Ключові слова: мегаполіс, міське середовище, соціокультурний підхід, структурування міського простору.

В статье рассматриваются основные направления исследования современного мегаполиса, представленные в западных и отечественных социологических теориях и социальных практиках. Акцент делается на современных исследованиях социальной структуры мегаполиса, социокультурной динамики и мобильности, тенденций развития современного мегаполиса.

Ключевые слова: мегаполис, городская среда, социокультурный подход, структурирование городского пространства.

The article examines the main lines of research of modern metropolis, presented in native and foreign sociological theories and social practices. The emphasis is on modern studies of social structure metropolis, cultural dynamics and mobility, trends in the modern metropolis.

Key words: metropolis, urban environment, socio-cultural approach, the structuring of urban space.

Постановка проблеми. Останнім часом тема великого міста все активніше розглядається соціологами та представниками різних соціальних наук, оскільки воно цілеспрямовано перетворюється на основний сегмент життєвого простору сучасної людини.

Аналіз актуальних досліджень. Осмислення проблем сучасного мегаполіса проводиться на засадах міждисциплінарних наукових досліджень соціологами, філософами, економістами, архітекторами, екологами (М. Вебер, Л. Вірт, В. Кристаллер, М. Кастельс, Д. Харві, К. Лампрехт, С. Мілграм, К. Лінч, А. Льош та ін.).

Мета статті – систематизувати основні напрямки дослідження сучасного мегаполіса, що репрезентовані в західних та вітчизняних соціологічних теоріях та соціальних практиках.

Виклад основного матеріалу. Представники соціокультурного підходу розглядають середовище міста як результат політичних стратегій та результатів структурування самоорганізації городян. Цей підхід дозволяє краще зрозуміти культурне навантаження та механізми динаміки територіальних змін та їх зв'язок з процесами, що відбуваються у соціальному просторі. Культурне сприйняття міського простору має досить давню історію. Головною тезою цих

досліджень є ствердження, що певні статусні групи водночас виступають і реальними культурними спільнотами. Поштовх до розвитку цього напрямку досліджень був зроблений Г. Зіммеlem ще у XIX ст., потім він був продовжений Л. Віртом, В. Файрі, Г. Саттлзом, К. Лінчем та ін.. Визначна робота в рамках цього підходу була виконана В. Файрі в Бостоні ще в середині минулого століття. У цій роботі і стверджувалася необхідність врахування культурно заданих сенсів міського простору і, відповідно, нерелевантність складній природі соціальної взаємодії поширеного на той час екологічного підходу. У розвиток таких ідей і з'являється тема культурних ландшафтів. Інший напрямок цього підходу асоціюється з іменами Г. Саттлза та К. Лінча, котрі більше уваги приділяли локальним спільнотам. Аналізуючи доробок прихильників культурного підходу, дослідники приділяють увагу і феміністському дискурсу, його впливу на методологію соціологічного осягнення міста.

Треба звернути також увагу на діяльнісний підхід, сконцентрований, в першу чергу, на вивченні локалізації соціальної дії у просторі міста, тобто мова йде про «сегрегацію активності» суб'єктів у міському середовищі.

Теоретико-методологічне підґрунтя соціокультурного підходу до міського простору формують у взаємодоповненні культурорієнтовані стратегії осмислення соціуму взагалі (Дж. Александер, Ш. Айзенштадт, Л. Іонін та ін.) та проблематика соціального, символічного, фізичного просторів їх виробництва (П. Бурдьє, Е. Соджі, А. Лефевр та ін.), що активно розвиваються в сучасній соціологічній теорії.

Теоретичний напрямок, представлений Дж. Рексом, Р. Муром, Р. Палом, дав новий поштовх розумінню сутності процесів просторової диференціації всередині міста. Основна їх ідея полягала в тому, що місто слід розглядати як соціально-просторову систему, що постійно генерує моделі нерівності у розподілі життєвих шансів, крім нерівності в царині виробництва. До життєво важливих, але дефіцитних благ належить, в першу чергу, житло. Система його розподілу великою мірою демонструє соціальну структуру і стратифікаційну ієрархію суспільства (Дж. Рекс та Р. Мур висунули ідею «житлових класів»). Дослідження цього напрямку багато уваги приділяли діям і цінностям акторів, які посідають ключові позиції в системі міського управління, тому його часто визначають як неовеберіанський.

Комплексне дослідження у розумінні способів просторового розвитку міста доби розвиненого капіталізму було здійснено групою теоретиків неомарксистського напрямку (А. Лефевр, М. Кастельс, Д. Харві, Д. Массі та ін.) [1; 6; 9]. Головна ідея, навколо якої згрупувались дослідники міста цього напрямку, полягає у визнанні вирішальної ролі способу виробництва у процесі формування міста. Сучасні просторові форми є продуктом специфічного способу виробництва – капіталізму. Простір є ресурсом, який активно використовується капіталом. Основна ж суперечність у процесі «виробництва» просторових форм полягає в конфлікті між вимогами зиску і суспільними потребами: капітал потребує використання простору для отримання прибутку, в

той час користувачі простору – жителі міста – теж висувають соціальні вимоги.

Розвиток матеріального середовища міста є важливою частиною функціонування сучасного капіталізму. З точки зору М. Кастельса, місто є системою «колективного споживання», головним призначенням якої є відновлення здатності робітників до праці. Система надання соціальних послуг та створення життєвих благ (житло, транспорт, освіта і т.ін.) є водночас і механізмом соціального контролю та підтримання системи соціальних відносин капіталістичної системи, і місцем для інвестицій, коли інші сектори економіки стають малоприбутковими. У загальному вигляді ці тенденції були описані Е. Сойя:

1) економічна база урбанізації протягом ХХ ст.. змінилася від фордизму до пост-фордизму;

2) вирішальним став процес інтернаціоналізації, глобалізації і формування глобальної системи так званих «світових міст» (world cities);

3) суттєвим став складний процес радикальних перетворень міських форм, який включає відродження міських центрів, джентрифікацію (створення житлових проектів нового типу і переміщення середнього класу до колишніх «неблагополучних» районів) і формування так званих «міст на околицях» (edge-cities);

4) певний потенціал мають зміни соціальної структури міського населення, розвиток нової моделі соціальної фрагментації, сегрегації і поляризації;

5) посилення некерованості міським життям, принаймні у межах традиційних структур міського самоврядування;

6) інтенсивне вторгнення гіпер-реальності в матеріальну реальність і повсякденне життя міста та ріст її впливу [7].

Сучасна західна соціологічна думка характеризується значною кількістю робіт по вивченню процесу розміщення населення (тобто соціального зонування) на засадах вимірювання соціальних характеристик населення різних територій та жентрифікації як одного з елементів цього процесу.

Аналіз структурування міського простору, соціокультурних процесів у міському середовищі став предметом багатьох досліджень як на теренах української соціології, так і в роботах науковців із інших країн. Визначною подією, що мала гносеологічні та організаційні наслідки в дослідження міста як соціальної системи, було проведення у 2008 році в Токіо конференції «Ландшафти глобального урбанізму: Влада, маргінальність та креативність» організована 21-м комітетом «Urban and Regional Development» Міжнародної соціологічної асоціації, на пленарних засіданнях якої виступали, зокрема, такі відомі дослідники як С. Сассен, Ш. Зукян, Е. Свінждов, Ф. Ву та Г. Терборн. Проте розробка проблематики міста все ще знаходиться в обмеженому колі спеціалістів.

Сучасні соціологічні дослідження міста на пострадянському просторі сконцентровані більшою мірою в Росії. Так, суттєву кількість дослідження

емпіричних замірів міського простору на прикладі окремих міст маємо в Росії: Н. Устьянцева (Саратов), Є. Заборова (Єкатеринбург), Л. Бляхер (Хабаровськ), П. Антіпова (Перм), Є. Герасимова, С. Чуйкіна, Е. Панеях (Санкт-Петербург). Та все ж – найприскіпливіше була вивчена Москва. Особливостям соціопросторової структури Москви, основним критеріям оцінювання та надання переваг певним територіям москвичами, присвячені публікації С.В. Пірогова, О. Трущенко [5; 8]. Натомість аксіологічна, субкультурна, ритуальна чи комунікативна проблематика у формуванні урбаністичного ландшафту мало висвітлена.

У соціології міста радянського періоду, що розвивалась великою мірою ізольовано від світової, існували два основних напрямки:

1) ідеологічний, спрямований на вивчення соціалістичного способу життя, проблем «зближення» міста і села тощо;

2) практичний, орієнтований головним чином на виявлення ефективності соціально-економічного планування.

При цьому складні процеси взаємодії соціальних груп у місті практично не розглядались, а виносились за межі міста і вивчались на рівні суспільства в цілому. Серед найвідоміших авторів, що працювали над проблемами міського розвитку, можна назвати В. Рукавішнікова, О. Яницького, О. Шкаратана, Ю. Медведкова, Г. Лаппо, В. Трушкова.

У фаховій літературі з містобудування та архітектури теми соціальних, економічних, політичних наслідків зміни урбаністичного ландшафту рідковживані, а журналістські дописи з проблем руйнування архітектурно-історичних перлин навіть у супроводі коментарів мистецтвознавців не можуть замінити всебічного наукового аналізу процесу джентрифікації у змінах центральної частини великих міст, яка розгортається нині на пострадянському просторі.

Тому аналіз трансформацій в міському середовищі є актуальними, проблеми сучасного великого міста підлягають сучасному переосмисленню, а процес джентрифікації потребує свого всебічного дослідження.

Соціологами був введений термін «джентрифікація» для характеристики змін міського середовища, що відбуваються в результаті переселення заможних городян у квартали, що були населені представниками нижчих класів. Цей феномен виразно спостерігається в сучасних містах США, Європи та Австралії. З нашої точки зору, цей процес притаманний і деяким містам України (Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ). Міські центри та зони міста, що були зайняті промисловими підприємствами на протязі останнього століття, і були притаманними моделям міста «розвиненого» соціалізму, зараз забудовуються культурними, торгівельними та житловими будинками. Модель соціалістичного міста зумовлювала «неощадливе» використання міської території; створення порівняно великих одиниць просторової організації міста (в першу чергу, мікрорайонів); консервацію історичних центрів міст і збереження ними функцій житлової зони; високий ступінь стандартизації архітектурних і планувальних рішень, особливо у житлових проектах. Але

найсуттєвіші відмінності від інших типів міст сформувались в способі розміщення населення. У соціалістичних містах система розміщення населення, як ніколи в історії, підлягала жорсткому державному контролю і управлінню, оскільки створення «справедливої» житлової системи було одним із найважливіших політичних завдань. Розселення в соціалістичних містах характеризувалось набагато більшою атомізацією і більшою вагою демографічних чинників, ніж соціально-економічних і статусних. Але впевнено можна стверджувати, що ця модель у великій мірі відповідала індустріальному способу з приматом виробництва (підприємства знаходилися майже в центрі цих міст, всі транспортні мережі орієнтувались на зв'язок промислових підприємств зі «спальними» районами). Той факт, що єдиним інвестором міського розвитку залишалась держава, яка виконувала і функції соціального контролю цього розвитку, створював всі умови для більш цілеспрямованої і керованої урбанізації.

Період деіндустріалізації, який ми переживаємо зараз, характеризується довгостроковою тенденцією скорочення частки виробництва в суспільному випуску продукції, супроводжується зростанням сфери послуг та торгівлі. Цей процес співпав з розпадом радянської системи, а з початком нового тисячоліття посилюється та прискорюється. І якщо промисловий розвиток в великій мірі зумовлював розвиток соціалістичного міста, то реалії постіндустріального капіталізму мають безпосереднє відношення до перетворення сучасних міст постсоціалістичного простору. На відміну від багатьох столиць Європи, що грали перш за все, роль політичних, адміністративних та культурних центрів, постсоціалістичні столиці (Берлін, Москва, Варшава та ін.) були і крупними промисловими центрами країн. Так, наприклад, виробничі площі в Москві займали більш, ніж 30 відсотків загальної площі простору міста. Тому потенціал для реструктурування міського простору досить суттєвий і є важливим механізмом утвердження нових економічних та культурних форм. За планами міської реконструкції, найближчим часом за межі міста будуть виведені окремі підприємства Києва, Харкова, Донецька. Досить помітні зміни в бік збільшення міського простору для інформаційних та наукомістких технологій та виробництв, зростає і значимість об'єктів культури, спорту та споживання. Протягом останніх років ці особливості розвитку провідних міст України зумовлювались загальною тенденцією економічного неолібералізму, коли головною діючою особою та двигуном міського розвитку стають ринкові відносини. Матеріальні об'єкти міст стають формою капіталу, до того ж найбільш прибутковими. Розвиток міст не можна звести лише до економічних параметрів, але не важко розібратись, які проекти приймалися керівництвом міст для провадження та для подальшого будівництва. Високі показники прибутку, постійне зростання інвестицій, конкуренція серед забудовників зумовили трансформацію обличчя провідних міст Європи останнім часом.

Джентрифікація як процес поєднує приплив капіталовкладень в уже існуючі об'єкти місцевої нерухомості, що мають знижену цінність, та

перетворення старих районів на престижні бізнес-райони. Так, у Харкові в період підготовки до Чемпіонату з футболу 2012 року був реконструйований район біля стадіону «Металіст», в результаті чого змінилося розташування заводу імені Фрунзе, були реконструйовані квартали Донецька біля «Донбас Арени».

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, можна дійти висновку, що сучасний мегаполіс досліджується представниками соціологічної науки з різних позицій, провідними серед яких розглядаються соціокультурний та діяльнісний підходи. Найчастіше предметом наукових розвідок є: структура сучасного мегаполісу, механізми культурної дифузії, соціокультурна динаміка і мобільність, фактори, що визначають динаміку змін сучасних мегаполісів, тенденції розвитку сучасного мегаполісу.

Також можна стверджувати, що в сучасних дослідженнях міського простору невизначеними залишаються питання щодо специфіки розвитку пострадянських міст взагалі та українських, зокрема; соціальних та культурних контекстів, в межах яких розгортаються наведені вище тенденції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс ; [пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана]. — М. : ГУ ВШЭ, 2000. — 608 с.
2. Конкурентоспроможність територій: практ. посіб. / А. Ткачук, В. Толкованов, С. Марковський, [та ін.]. — К. : Легальний статус, 2011. — 252 с.
3. Лёш А. Географическое размещение хозяйства / А. Лёш. — М. : Изд-во иностранной литературы, 1959. — 455 с.
4. Нагорный Б. Г. Город как специфический объект социологического исследования / Б.Г. Нагорный // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Соціологія міста: наукові проблеми та соціальні технології». — Дніпропетровськ. — 2001. — С. 14—16.
5. Пирогов С. В. Социология города: Программа дисциплины/ С. В. Пирогов. — Томск : Томский государственный университет, 2003. — 31 с.
6. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. — М. : Эдиториал, 2001. — С. 312.
7. Сойя Э. Как писать о городе с точки зрения пространства / Э. Сойя // Logos. — 2008. — № 3. — С. 130—140.
8. Трущенко О.Е. Престиж центра: Городская социальная сегрегация в Москве / О. Е. Трущенко // Российско-французский центр социологических исследований. — М. : Socio-Logos, 1995. — 109 с.
9. Харви Д. Городской опыт. Социологические прогулки [Электронный ресурс] / Д. Харви. — Режим доступа : <http://www.urban-club.ru/?p=105>.